

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ МАЙНОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА****ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS
FOR AGGRESSOR STATE'S PROPERTY LIABILITY**

**Примак В.Д., д.ю.н.,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права,
Державний торговельно-економічний університет,
провідний науковий співробітник відділу міжнародного приватного права
та правових проблем євроінтеграції**

*Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

Стаття присвячена визначенню перспектив побудови та ефективності вже наявних міжнародних та національних правових механізмів забезпечення права на відшкодування шкоди, завданої жертвам збройної агресії та суміжних з нею міжнародно-протиправних діянь, у контексті повномасштабної війни Російської Федерації проти України.

Автор намагається подолати розрив між конструкціями міжнародного та приватного права, що мають спільне функціональне спрямування, з метою забезпечення реалізації права приватних осіб, потерпілих від міжнародно-протиправних дій, на доступ до ефективного засобу правового захисту у вигляді одержання майнової компенсації за рахунок держави-правопорушника або пов'язаних з нею суб'єктів.

Наголошується на тому, що досягнення мети якомога повнішого відшкодування шкоди, завданої агресією Російської Федерації проти України, зумовлює необхідність одночасного залучення всієї сукупності доступних у межах відповідних національних й міжнародних правових систем організаційно-правових механізмів майнової відповідальності держави-агресора за заподіяну нею шкоду. Ефективність юридичної діяльності у цій сфері вирішальною мірою залежатиме від додержання комплексного підходу до застосування належних правових засобів (форм, способів і процедур відшкодування шкоди) на трьох рівнях – міжнародному, національному щодо будь-яких конкретних третіх зарубіжних юрисдикцій та національному безпосередньо щодо держави, проти якої було вчинено агресію.

Реалізація юридичного обов'язку держави-агресора з відшкодування завданої шкоди через звернення стягнення на майно держави-агресора або її резидентів потребує політико-правових рішень з боку уповноважених міжнародних інституцій, органів влади (включно з судами) третіх країн або безпосередньо держави, що захищається, спрямованих, зокрема, на: обмеження судового імунітету держави-агресора; визнання спеціальної юрисдикції міжнародних юрисдикційних органів або універсальної юрисдикції національних судів; ув'язки режиму санкцій (заморожування активів насамперед) із процесуальними формами забезпечення позову та виконання судового рішення.

Ключові слова: агресія, майнова відповідальність, міжнародне право, міжнародно-протиправне діяння, деліктне право, майнова шкода, моральна шкода, суверенний імунітет.

The article is devoted to defining the prospects of building and effectiveness of existing international and national legal mechanisms to ensure the right to compensation for victims of armed aggression and related international illegal acts in the context of a full-scale war between Russia and Ukraine.

The author tries to bridge the gap between international and private law structures that have a common functional focus, in order to ensure the realization of the right of victims' of international wrongdoing to access an effective remedy in the form of property compensation at the expense of the offending state or related entities.

It is emphasized that achieving the goal of full compensation for the damage caused by the Russian Federation's aggression against Ukraine necessitates the simultaneous involvement of the entire set of organizational and legal mechanisms of property liability of the aggressor state for the damage caused within the relevant national and international legal systems. The effectiveness of legal activity in this area will crucially depend on adherence to a comprehensive approach to the application of appropriate remedies (forms, methods and procedures of compensation) at three levels – international, national for any specific third foreign jurisdictions and national for directly to the state against which aggression was committed.

The realization of the legal obligation of the aggressor state to compensate for the damage caused by foreclosure on the property of the aggressor state or its residents requires political and legal decisions by authorized international institutions, authorities (including courts) of third countries or directly the protected state, aimed, in particular, at: limiting the judicial immunity of the aggressor state; recognition of the special jurisdiction of international jurisdictions or the universal jurisdiction of national courts; linking the sanctions regime (freezing assets in the first place) with procedural forms of securing a claim and enforcing a court decision.

Key words: aggression, property liability, international law, internationally illegal act, tort law, property damage, moral damage, sovereign immunity.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна, розгорнута Російською Федерацією проти України, актуалізувала питання щодо перспектив побудови або ефективності вже наявних міжнародних та національних правових механізмів забезпечення права на відшкодування шкоди, завданої жертвам збройної агресії та суміжних з нею міжнародно-протиправних діянь. У даному випадку йдеться головню про шкоду, заподіяну як державі Україна загалом, так і різноманітним категоріям потерпілих фізичних і юридичних осіб, на яких поширюється її юрисдикція.

Примітно, що правовий статус різноманітних категорій приватних осіб саме як жертв агресії крізь призму тієї чи іншої кваліфікації дій держави-агресора може бути пов'язаний з визнанням відповідних осіб потерпілими від злочину агресії, порушень прав людини і міжнародного

гуманітарного права, терористичних актів тощо. Поряд з цим не виключається необхідність наділення подібним статусом також і резидентів інших держав, які зазнали прямих втрат від агресії Російської Федерації – передусім, звісно, під час перебування або знаходження згаданих осіб на території України. Ймовірно є також виникнення у нерезидентів майнових та немайнових втрат, напряду спричинених агресією, проте не пов'язаних з безпосереднім перебуванням (знаходженням) у державі, що зазнала нападу.

Аналіз останніх досліджень. Слід визнати, що у правовій науці (як на міжнародному, так і на національному рівні) десятиліттями активно дебатуються взаємопов'язані аспекти міжнародно-правової відповідальності держав та компенсаційного захисту жертв порушень настанов міжнародного публічного права. Зокрема,

йдеться про визначення суті [1] та окремих підстав [2] такої відповідальності, організаційно-правових механізмів [3; 4] і форм відшкодування завданої шкоди [5], вирішення в окресленому розрізі проблем, пов'язаних з правовим статусом суб'єктів компенсаційних правовідносин у зазначеній сфері [6] та доказовою діяльністю [7] з обґрунтування правомірності поданих позовів, визначенням розміру належної потерпілій стороні компенсації (в тому числі й через оцінку майна [8]), меж суверенного імунітету у розрізі забезпечення права на ефективний засіб правового захисту [9] тощо.

Втім, у перебігу цієї наукової дискусії тривалий час спостерігається певний розрив між конструкціями міжнародного та приватного права, що мають бути спільною функціональною спрямуванням. Внаслідок такого стану речей приватні особи, потерпілі від міжнародно-протиправних дій, нерідко фактично виявляються позбавленими доступу до ефективного засобу правового захисту, спроможного забезпечити відновлення їх майнового стану, віри у торжество справедливості через звернення стягнення безпосередньо на майно держави-правопорушника або пов'язаних з нею правосуб'єктних організаційних утворень.

Мета статті. Ураховуючи викладене, представлена стаття має на меті встановлення співвідношення та оцінку ефективності міжнародно-правових і приватноправових організаційних механізмів, що можуть бути задіяні задля відшкодування шкоди, завданої під час агресії Російської Федерації проти України. При цьому, з метою абстрагування від наявних відмінностей у публічному міжнародно-правовому та приватноправовому розумінні втілень шкоди, форм і способів її відшкодування, варто зосередитись передусім на одному, найбільш актуальному – компенсаційному – вимірі усунення негативних наслідків міжнародно-протиправного діяння. Своєю чергою, одержання такої компенсації жертвами агресії відповідно до підготовленого Комісією з міжнародного права ООН Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння [10] слід розглядати як безпосереднє втілення майнової відповідальності держави-агресора.

Виклад основного матеріалу. Коли йдеться про будь-які форму і спосіб компенсаційного захисту жертв агресії, на перший план виходить питання про встановлення конкретних негативних наслідків у майновій та немайновій сферах потерпілого суб'єкта. Адже саме виникнення у нього певних втрат, зумовлених вчиненням правопорушенням, й обґрунтовує необхідність справляння адекватного майнового впливу на правопорушника. У зв'язку з цим не можна оминати Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326 (далі – Порядок) [11]. Норми цього правового акта вирізняють: а) втрати у суто матеріальній (переважно, причому з сутнісним розмежуванням реальних збитків й упущеної вигоди у розрізі різних матеріальних об'єктів, яким було завдано шкоди) та духовній (з наголосом на культурній спадщині) царинах суспільної життєдіяльності; б) шкоду майнову (майже винятково) та моральну (наразі лише як виняток – «у зв'язку з відсутністю доступу громадян держави до культурної спадщини України»); в) майнові втрати певних категорій потерпілих суб'єктів – власне держави Україна та її резидентів – фізичних осіб й юридичних осіб публічного і приватного права. Причому майнові втрати фізичних осіб ураховуються у Порядку здебільшого через їх логічне асоціювання з тією чи іншою групою власників певних матеріальних об'єктів, що мають значну вартість. Примітно, що про встановлення втрат фізичних осіб у вигляді знищення або пошкодження належного їм рухомого майна (ймовірно, за винятком транспортних засобів) тут прямо не йдеться.

Таким чином, пропонований у Порядку алгоритм встановлення шкоди (що далі наповнюватиметься окремими методиками її визначення та грошового обрахунку завданих збитків у тій чи іншій сфері) через встановлення кола найбільш значимих об'єктів протиправного впливу та природне виключення питання про розмір моральної шкоди, індивідуально завданої приватним особам як жертвам агресії, наперед зорієнтований на публічний міжнародно-правовий механізм відшкодування шкоди, завданої державі Україна. До того ж цей механізм повинен мати винятково цілісний, загальний, характер щодо відшкодування всіх істотних втрат нашої держави та її резидентів. Натомість тут навіть суто технічно виключається достатньо широке, дійсно всеосяжне, застосування індивідуалізованих організаційно-правових форм відшкодування шкоди на кшталт стягнення з держави-порушника певної компенсації за завдану майнову та моральну шкоду у межах дипломатичного захисту інтересів потерпілих фізичних та юридичних осіб при зверненні держави Україна до Міжнародного суду ООН.

Юридична відповідальність, як і ефективний засіб правового захисту в їх абстрактному (ідеально-правовому, модельному) вимірі так чи інакше пов'язані з можливістю реалізації превентивної – запобіжної щодо ймовірних правопорушень – та (або) відновної, компенсаційної щодо його негативних наслідків, функцій. Лише подекуди – надто в контексті кримінальної міжнародної відповідальності фізичної особи – можна говорити й про виражену каральну функцію правового впливу, принаймні щодо особистого покарання міжнародного злочинця.

Міжнародно-правові інструменти відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправними діяннями, та притаманні деліктному праву компенсаційні засоби приватного права рівною мірою акумулюють потенціал забезпечення позитивного вияву двох перших вищезгаданих функцій. Адже останні ґрунтуються на прагненні до реалізації принципу повного відшкодування завданої шкоди. Втім, ефективність міжнародно-правових механізмів вирішальною мірою залежить від політичних (подекуди навіть консенсусних) рішень багатьох держав. Крім того, міжнародні інституції нерідко виявляються неспроможними у будь-який спосіб присилувати достатньо потужні у військовому плані держави до слідування загальнознаним постулатам міжнародного права. Відтак нездатність примусити державу-агресора також і до виконання свого обов'язку з відшкодування шкоди, завданої жертвам агресії, може створювати враження ілюзорності сподівань останніх на дієвість відповідних міжнародно-правових механізмів. З іншого боку, притаманні приватному (деліктному) праву індивідуалізовані форми юрисдикційного захисту подекуди можуть виявитися не тільки придатними, а й значно ефективнішими у площині забезпечення інтересів жертв агресії щодо одержання справедливої компенсації за заподіяні їм втрати.

Отже, можна говорити про доцільність налагодження взаємодії у застосуванні організаційно відмінних одне від одного механізмів міжнародно-правового та національного захисту. Не дарма при визначенні належних засобів правового захисту жертв міжнародно-протиправних діянь та форм майнової відповідальності держав-правопорушників міжнародно-правові норми орієнтують на по суті цивільністичні майнові способи захисту – насамперед на реституцію та компенсацію майнової і моральної шкоди. Саме такий підхід реалізовано в Основних принципах і керівних положеннях щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права [12] та Принципах з питань реституції житла та майна біженців і внутрішньо переміщених осіб (Принципах Пін'єйру [13]). По суті

аналогічний підхід щодо забезпечення права на відшкодування завданої потерпілому майнової та моральної шкоди є усталеним саме в деліктному праві (ст. 2.101 Принципів європейського деліктного права [14]).

Іншими словами, спостерігається очевидна матеріально-правова єдність форм відповідальності держави за міжнародно-протиправні діяння та приватноправових способів захисту, що реалізуються в деліктних зобов'язаннях. Саме ця матеріально-правова функціональна єдність дозволяє дійти висновку про можливість паралельного використання водночас декількох (національних і міжнародних) механізмів компенсаційного захисту осіб, потерпілих від зовнішньої агресії. Хоча у цьому контексті доволі невизначеною залишається ймовірність застосування у межах загальних (не індивідуалізованих) міжнародно-правових механізмів відшкодування моральної шкоди як універсального засобу правового захисту – надто коли йдеться про юридичних осіб, а тим паче державу як жертву агресії. Так само загальні механізми утруднюють деталізацію втрат потерпілих і навіть передбачають врахування істотних інтересів розвитку держави – суб'єкта відповідальності. Тож обидва зазначені чинники здатні перешкодити практичній реалізації принципу повного відшкодування втрат, завданих жертвам агресії.

Крізь призму національного права проблема відшкодування шкоди, завданої у тому числі й злочином агресії, трансформується у питання про: а) організаційні (процесуальні зокрема) механізми деліктної відповідальності держави-агресора, дії якої у кінцевому рахунку призвели до порушення абсолютних майнових і особистих немайнових прав потерпілих; б) встановлення майна, за рахунок якого буде реалізована зазначена відповідальність; в) політико-правову готовність іноземних (умовно дружніх або нейтральних до жертви агресії) юрисдикцій до виконання судових рішень проти держави-агресора (не виключається й встановлення універсальної юрисдикції судів іноземної держави щодо справ про відшкодування шкоди, завданої під час вчинення злочину агресії). Примітно, що основними засадами, які визначатимуть особливості функціонування зазначеного механізму, будуть притаманні деліктному праву принцип повного відшкодування завданої шкоди та принцип вини.

Натомість у міжнародно-правовій площині та сама мета відшкодування шкоди принаймні частково може бути реалізована за рахунок репарацій (що потребує ефективного контролю над вже переможеним агресором або його майном) або створення під егідою міжнародних організацій чи добровільних фінансових донорів міжнародних або національних компенсаційних фондів.

За відсутності міжнародно-правового вирішення проблеми відшкодування шкоди, завданої агресією, у тому числі через прийняття окремого рішення Ради Безпеки ООН щодо впровадження спеціальної міжнародної компенсаційної програми, певним чином ефективними можуть виявитися звернення держави Україна з майновими вимогами до Російської Федерації в інтересах конкретних потерпілих осіб до Міжнародного суду ООН, а так само компенсаційні механізми Міжнародного кримінального суду та, якоюсь мірою, Європейського суду з прав людини.

Однак ефективне функціонування окреслених міжнародно-правових механізмів чи не за всіх обставин потребує або колективних політичних рішень з боку цілого пулу заінтересованих держав [15, с. 319], або, принаймні, їх активного сприяння жертвам агресії у виконанні

рішень міжнародних юрисдикційних органів, пошуку та вилученні майна держави-агресора тощо. Натомість за відсутності належних виявів міжнародної солідарності або несприятливої політико-юридичної позиції окремих держав ефективні засоби захисту прав та інтересів жертв агресії та пов'язаних з нею міжнародно-протиправних діянь доведеться відшукувати у приватноправовій сфері деліктного права [16; 17, с. 627].

Частково компенсаційна функція майнової відповідальності держави-агресора може бути реалізована й через конфіскацію належного їй майна на території держави, проти якої було вчинено агресію. З цього погляду слід визнати цілком правомірним підхід, реалізований вітчизняним законодавцем у нормах Закону України від 03.03.2022 № 2116-IX «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» [18]. З іншого боку, перспективним способом забезпечення інтересів різних категорій жертв агресії може бути накладення арешту на виявлені в іноземних юрисдикціях активи держави-агресора або її резидентів, причетних до вчинення конкретних міжнародно-протиправних дій.

Висновки. На підставі вищевикладених міркувань можна дійти таких висновків.

1. Майнові та особисті немайнові втрати, яких зазнають держава Україна та її резиденти (фізичні та юридичні особи) внаслідок агресії та супутніх міжнародно-протиправних діянь з боку Російської Федерації, можуть бути реально відшкодовані через сплату певної компенсації в юрисдикційному або іншому організаційно-правовому порядку в разі додержання прозорого юридично-фактичного алгоритму, що охоплює: а) позитивне встановлення фактичної підстави та умов виникнення у суб'єкта відповідальності юридичного обов'язку з відшкодування шкоди, завданої потерпілому суб'єкту; б) примусового або добровільного виділення належного суб'єкту відповідальності майна, за рахунок якого буде забезпечено компенсаційний захист жертв агресії та інших, пов'язаних з нею, право порушень.

2. Досягнення мети якомога повнішого відшкодування шкоди, завданої агресією Російської Федерації проти України, зумовлює необхідність одночасного залучення всієї сукупності доступних у межах відповідних національних й міжнародних правових систем організаційно-правових механізмів майнової відповідальності держави-агресора за заповідяну нею шкоду. Ефективність юридичної діяльності у цій сфері вирішальною мірою залежатиме від додержання комплексного підходу до застосування належних правових засобів (форм, способів і процедур відшкодування шкоди) на трьох рівнях – міжнародному, національному щодо будь-яких конкретних третіх зарубіжних юрисдикцій та національному безпосередньо щодо держави, проти якої було вчинено агресію.

3. Реалізація юридичного обов'язку держави-агресора з відшкодування завданої шкоди через звернення стягнення на майно держави-агресора або її резидентів потребує політико-правових рішень з боку уповноважених міжнародних інституцій, органів влади (включно з судами) третіх країн або безпосередньо держави, що захищається, спрямованих, зокрема, на: обмеження судового імунітету держави-агресора; визнання спеціальної юрисдикції міжнародних юрисдикційних органів або універсальної юрисдикції національних судів; ув'язки режиму санкцій (заморожування активів насамперед) із процесуальними формами забезпечення позову та виконання судового рішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабович Т. Сутність міжнародно-правової відповідальності держави як політико-правової цінності. *Публічне право*. 2020. № 2. С. 73–79.
2. Важна К. Сутність геноциду відповідно до чинного міжнародного права та міжнародно-правової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 193–197.
3. Gillard E.-C. Reparation for violations of international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*. 2003. Vol. 85. № 851. P. 529–553.
4. Terzieva V. Human right remedies for violations of the law of armed conflict: reflections on the right to reparation in light of recent domestic court decisions in the Netherlands and Denmark. *International crimes database*. 2019. Brief 26. URL : <https://www.internationalcrimesdatabase.org/upload/documents/20190912T143731-Human%20rights%20remedies%20for%20IHL%20violations%20final%20version.pdf> (дата звернення: 22.03.2022).
5. Грабович Т. А. «Restitutio in integrum» та «restitutio in pristinum» у доктрині та практиці права міжнародно-правової відповідальності. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 31–36.
6. Mongelard E. Corporate civil liability for violations of international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*. 2006. Vol. 88. № 863. P. 665–691.
7. Кононенко В. П. Доказування в Міжнародному суді ООН. *Правова держава*. 2018. № 32. С. 176–182.
8. Шаповал Т. В. Міжнародно-правове співробітництво держав з питань оцінки майна : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Львів, 2021. 230 с.
9. Francesco De Santis di Nicola. Civil actions for damages caused by war crimes vs. State immunity from jurisdiction and the political act doctrine: ECtHR, ICJ and Italian Courts. *International Comparative Jurisprudence*. 2016. Vol. 2. Issue 2. P. 107–121.
10. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (дата звернення: 23.03.2022).
11. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-zatverdzhennya-poryadku-viznachennya-shkodi-ta-zbitkiv-zavdanih-ukrayini-vnaslidok-zbrojnoyi-agresiyi-rosijskoji-federaciyi-326> (дата звернення: 23.03.2022).
12. Основні принципи і керівні положення щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права (схвалені Комісією з прав людини ООН 25.07.2005). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_e53 (дата звернення: 23.03.2022).
13. Principles on housing and property restitution for refugees and displaced persons. URL: <https://www.unhcr.org/50f94d849.pdf> (дата звернення: 23.03.2022).
14. Principles of European Tort Law. URL: <http://www.egtl.org/> (дата звернення: 23.03.2022).
15. Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс : підруч. Женева : Міжнародний Комітет Червоного Хреста, 2020. URL: <https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2021/05/Nils-Melzer-Comprehensive-introduction-to-IHL-UKR.pdf> (дата звернення: 23.03.2022).
16. Abraham H. Tort Liability for Belligerent Wrongs. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2019. Vol. 39. Issue 4. P. 808–833.
17. Jug J. Odgovornost za štetu i naknada štete počinjene ratnim zločinom. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*. 2018. Vol. 39. Br. 1. S. 601–628.
18. Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-IX#Text> (дата звернення: 23.03.2022).